

ESKİ TÜRK YAZITLARININ YENİ BİR YAYIMI NASIL OLMALIDIR?

Mehmet ÖLMEZ*

Özet

Runik harfli Eski Türk Yazıtlarıyla ilgili olarak 1894 yılından günümüze kadarki 115 yıllık bir sürede gerek yurt içi gerekse yurt dışında çalışmalar yayımlanmaktadır. Bu çalışmalardan bir kısmı yeni keşiflerle ilgili, bir kısmı da bu alanda yapılmış çalışmalar hakkında olmuştur. Biz burada, şimdiye kadarki yapılan çalışmalardan ziyade bundan sonra yapılacak olan çalışmalarda izlenmesi gereken yollar ve uyulması gereken ilkelerden bahsetmek istiyoruz. Bu belirlediğimiz ilkeler 8 ana başlıkta toplanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Yazıt, Azerbaycan, Alban yazısı, Millî Müze, Kitabe.

Wilhelm Radloff'un 1894'te Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarını yayımlamasından bu yana her iki yazıt ile Tunyukuk dahil, Moğolistan coğrafyasında bulunan II. Doğu Türk Kağanlığı'ndan ve Uygur Bozkır Kağanlığı'ndan bize ulaşan runik harfli Eski Türk yazıtları bir çok kez yayımlanmıştır. 115 yıllık bu süre içerisinde metin yayımcıları bir önceki yayınlardaki okuyuşlarını, çevirilerini meslektaşlarının ve kendilerinin ortaya koydukları yeni öneriler, bulgular, tarihî dönem Türkçe metinler ve son olarak da günümüz Türk dillerinin yardımıyla düzeltmişler, geliştirmişlerdir. Bu konuda Eski Uygurca olmak üzere, Kutadgu Bilig, Dîvânü Lügâtî't-Türk ve öteki metinlerin önemini, katkılarını özellikle vurgulamak gerekir.

Bu yenilikler çerçevesinde runik harfli Eski Türk Yazıtları'nın yeni bir yayımının yapılması gerekirse izlenmesi gereken yol, uyulması gereken ilkeler bence aşağıdaki gibi olmalıdır:

1. Yayının kapsamı: Yeni bir yayın Moğolistan coğrafyasında, her iki kağanlık döneminden kalma yazıtları (mümkünse) tek bir cilt içerisinde toplamalıdır. Bu yönüyle H. N. Orkun yayımının 1. ve bir ölçüde de 2. cildinde yer alan yazıtlar böylesi bir kitaba girebilir. Gerçi yakın tarihlerde yapılmış bu tür iki ayrı yayını, sırasıyla Geng Shimin ile Árpád Berta'nın çalışmalarını burada zikredebiliriz: *Studies of the Old Turkic Inscriptions* ve *Szavaimat Jól Halljátok*. Bu tür bir yayını, Güney Sibirya ve Talas Yazıtları ile kağıda yazılı metinler tamamlamalıdır.

2. Yeni bir yayında kullanılacak metin: Yeni bir yayında Cengiz Alyılmaz'ın 2005'te yayımlanmış olan albümü, metin yayımı kullanılmalıdır. Bunun gerekçelerini kısaca şu şekilde sıralayabiliriz: Bu yayında Radloff'tan bu yana üç büyük yazıt ilk kez toplu olarak bir arada ve yerinde tespit edilmiştir. Önceki yayınlar da dikkate alınarak zaman içerisinde yazıtlar üzerinde oluşan tahribat, teknolojinin verdiği imkanlar da kullanılarak runik harflerle yeniden yazılmıştır. Burada ortaya konan runik harfli metinler daha evvel yapılmış yayınları, Fin ve Radloff atlasını göz önünde bulunduran metinlerdir. Yazıtlarla ilgili çalışmalarında, çok az da olsa C. Alyılmaz'ın yayımından ayrıldığı, F Atlas'ı kullandığım durumlar vardır.

3. Unvanlar, özel adlar: Yazıtlarda karşılaştığımız unvanların anlamları, bu unvanı taşıyan yöneticilerin yetkileri bugüne değin yapılan yeni yayınlar, İran dilleri, Bahterî belgeleri, Moğol dilleri ve Çin tarihleri aracılığıyla okuyucuya açık ve net bir şekilde sunulmalıdır: *Buyruk*, *Çor*, *Şad*, *Şadapıt*, *Tarkat*, *Tudun*, *Yabgu* vd.

4. Yer adları: Benzer şekilde, yazıtlarda karşılaşılan yer adları da Türkolojinin ve komşu bilim dallarının yeni bilgileri ile desteklenerek bugünkü yeni adları, coğrafi olarak bulundukları yer, mümkünse enlem ve boylamları ile ortaya konmalıdır. Hatta iyi bir yayında bu yer adlarının tamamı bir harita ile gösterilmelidir. Örneğin yazıtlarda adı geçen *Şantuy* yazı ile o dönem kastedilen bölge ve bugünkü *Shan-dong* arasındaki fark açıkça belirtilmelidir.

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul-Türkiye, olmez.mehmet@gmail.com.

5. Kavim adları: Yazıtlarda karşılaşılan kavim adları başta Çin kaynaklarına ve Çin kaynakları üzerine yapılmış incelemeler olmak üzere Türklere yer veren kaynaklara dayanılarak ayrıntılı bir şekilde ortaya konmalı, bu konuda yapılmış çalışmalar, özellikle tarihçilerin çalışmaları çok yararlı olacaktır (Chavannes'dan başlayarak Dobrovits'e gelene değin bu konuda yapılmış çok sayıda yararlı çalışma bulunmaktadır).

6. Yabancı sözcükler: Yazıtlarda karşılaştığımız yabancı kökenli sözcüklerin yalnızca geldiği dil verilmeyip kaynak dildeki ana biçimi ve Eski Türkçeye geçtiği döneme ait ses özellikleri verilmelidir; örneğin Çince'den, Soğdca'dan ya da Soğdca üzerinden gelen Sanskritçe *çub*, *Işbara*, *İşiyi*, *kotay*, *kunçuy*, *Makaraç* gibi kelimelerin ses özellikleri, bulunabilirse aracı dillerdeki şekilleri verilmelidir.

7. Yazıtların okunuşunda dikkate alınacak noktalar

7.1. Söz içi ve söz sonu b harflerinin durumu: Ünsüzleri gösteren işaretler konusunda bir hayli zengin olan yazıtlar dudak ünsüzlerini dört harf ile sınırlamıştır (Tekin 1988: XV, 2002: 22-23):

ɣ b ¹	ʁ b ²	1 p	* m
------------------	------------------	-----	-----

Bu harf dizisinden söz içinde *b* ünsüzü ile yazıtlarda karşılaştığımız kelime sayısı 33'tür. Bunların içerisinde 13'ünü çeşitli unvanlar, yer adları ve özel adlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla söz konusu adların içerisinde yabancı kökenli olanlar az değildir (bak. aşağısı II. Tablo). Geri kalan 20 sözcükten 5'i ise türemedir. Dolayısıyla yazıtlarda karşılaştığımız sözcüklerden söz içi ve söz sonu *b* bulunduran Türkçe sözcük sayısı 15'tir (bak. I. Tablo). Buradan çıkaracağımız sonuç, yazıtlarda söz içerisinde ötümlü dudak ünsüzleri ile çok fazla karşılaşmadığımızdır. Yazıtlar sonrası tarihî metinlerle günümüz Türk dillerinde söz konusu sözcüklerin durumunu göz önüne aldığımızda gerçekten de Türk dillerinde *-v-*, *-v* ile (türemeler dışında) az sayıda sözcük bulunduğunu, kök sözcük sayısının azlığını gözlemleriz. Günümüz Türk dillerindeki *-b-*, *-v-*, *-v* bulunduran sözcüklere baktığımızda (en başta Türkiye Türkçesine), bu sesleri bulunduran sözcüklerin azlığı, Türkçe sözcükler açısından bakıldıklarında *b/v* ünsüzlerinin fonem değil de *allophone* olduklarını vurgulamamız gerekir. Bu durum yalnızca söz içi değil söz başı için de geçerlidir. Çoğu Türk dilinde söz başı *b*-li sözcükler korunurken çok azında *b*'ler *p*'ye, kimisinde ise belirli sözcüklerde ya da belirli durumlarda *b*'ler *v* olmaktadır.

Sonuç olarak *b* ile *v* arasında bu tür ayrım, fonemik bir ayrım görülmemesinden dolayı ünsüz işaretleri konusunda zengin olan eski Türk yazısında *b* ile *v* seslerinin yazımında ayrım gözetilmemiş, söz içi ve sonundaki *v*'lerin yazımında da *b* işareti (ɣ b¹ ve ʁ b²) kullanılmıştır. Bunu runik harfle kağıda yazılmış olan, hem tarih hem de coğrafya olarak bir hayli uzaktaki İrk Bitig ve öteki belgelerden de anlayabiliriz. Söz konusu runik harfli belgelerde dönemdaşları Uygur metinlerinde *b* ile *v* harfleri ayırt edilirken İrk bitig gibi kağıda yazılı runik harfli belgelerde yalnızca *b* görülür.

Runik harfli metinlerde bu durum görülürken Soğud ve Mani yazılarını kullanan Uygurların metinlerinde söz içerisinde *b* yerine birden bire *v* kullanıldığını görürüz. Bunun nedeni her iki alfede de *v* harfinin bulunmasıdır. Bu görüşten hareketle, yazıtlarda söz içi ve söz sonunda *b* ile transkripsiyonu yapılan kelimeleri *v* ile gösterebiliriz. Bu durumda, eski Türk yazıtlarının dilinden Eski Uygur metinlerine geçişte de bir *-b-*, *-b > -v-*, *-v* değişikliğinden bahsetme gerekliliği ortadan kalkar. Dolayısıyla yazıtların dili ile Eski Uygurca arasındaki farklılıklardan bahsederken bu maddeyi farklar arasından çıkarmamız gerekir.

1972'de sözlüğünde ve sözlüğünden evvelki çalışmalarında *v*'yi tercih eden; 2004'teki metin yayımında bu noktada Clauson'u takip eden Árpád Berta'nın tutumları bu konuda yerinde ve doğru olmalıdır. Gramerinde eski Türk runik alfabesini ele alırken ɣ b¹ ve ʁ b² harflerinin transkripsiyonu sırasında ayrıca içerisinde soru işaretiyle ¹w ve ²w karşılıklarına yer veren A. von Gabain de bu tereddüdünde haklıdır. Son olarak da bu düşünceye ulaştıktan sonra yine konumuz

için el altı başvuru kaynaklarından olan *A Grammar of Old Turkic*'e baktığımda da benzer görüşlere ulaşılmış olduğunu görmek beni ayrıca sevindirmiştir (bak. § 2.31. The labials, s. 63-67; § 2.409).

Yazıtlarda ve eski Uygur metinlerinde, türevler dışında, b- ile başlayan şu sözcükleri buluruz: *ba-*, *badruk*, *bagır*, *balık*, *baltuz*, *ban-*, *bak-*, *bakır*, *bar*, *bar-*, *bark*, *bas-*, *baş*, *bat-*, *bay*, *baz vb.*

Hece sonunda yalnızca ilk hecenin sonunda *b*, daha doğrusu *v* bulunur. İkinci hece sonunda esasen Türk dillerinde *b* ve *p* (dolayısıyla *v*) bulunmaz, bugün özellikle Kıpçak dillerinde gördüğümüz şekiller ikincildir, bunların önemli bir kısmı *-g*'den gelişmiştir.

İkinci hecenin başında eski Türkçede yalnızca *l* ve *r*'den sonra *v* bulunabilir: *arva-*, *arvı*, *arvıla-*, *arvış*, *arvışçı*, *alvir-* ~ *elvir-*, *çulvu*, *kurvı*, *qalva*, *qalvalıq*, *qarva-*, *silvisiz*, *telve*, *tilve* ~ *telve*, *tikvi*, *tolvı* ~ *tulvı*, *tüşvi*, *yalvar-*, *yadvı*, *yıgvı*, *yıgvıraq*, *yelpik*, *yélvi*, *yétvi*.¹

I. Tablo

1	eb	ev, çadır; karargah
2	ebir-	evirmek, döndürmek, dolanmak
3	êlteber	<i>birleşik içerisinde êl ve teber; unvan</i>
4	kabış-	birleşmek, ittifak etmek
5	köbürge	davul
6	kubran-	toplanmak
7	sab	söz, haber
8	Sebig	kişi adı
9	sebin-	<i>Sebig ile aynı kökten, *seb- eyleminden türeme</i>
10	sub	su, ırmak
11	subsuz	<i>sub sözünden türeme</i>
12	tabışgan	tavşan
13	tebe²	deve
14	teblig	hilekar, aldatıcı
15	ubut	utanç
16	yabız	kötü, fena (Köktaş biçimler: <i>yabız</i> , <i>yablak</i> , <i>yablak</i>)
17	yablak	fena, kötü; kötülük, nifak (Köktaş biçimler: <i>yabız</i> , <i>yablak</i> , <i>yablak</i>)
18	yabrit-	bozguna uğratmak, hezimete uğratmak (Köktaş biçimler: <i>yabız</i> , <i>yablak</i> , <i>yablak</i>)
19	yubul-	yuvarlanmak
	Türemeler	
20	êlbilge	<i>birleşik!</i>
21	êlteberlig	türeme
22	kubrat-	türeme

¹ Örnekler için Clauson'un sözlüğü ile OTWF'ye bakılabilir.

² Tekin 1995'te yer alan *tebi* okuyuşu *tebe* olarak düzeltilmeli, ⚡ A harfinin yıpranmış olmasından dolayı burada *e* okunacak harf ⚡ *i* anlaşılmış, doğru okuyuş için bak. Rybatzki s. 71, dipnot 199; hiç bir tarihi dönem metinde veya günümüz Türk dilinde sözcüğü *i* ile bulamayız, dolayısıyla buradaki sözcük de *-e* ile *teve* olmalı.

II. Tablo

23	balbal	balbal < *bari-mal
24	çabiş	(askerî) bir unvan < alınma
25	Işbara	alıntı, v-'li biçimden
26	Keñü Tarban	yer adı
27	tabar	yer adı
28	tabgaç	kavim adı
29	tabgaçğı	kavim adından türeme
30	tarban	yer adı
31	tatabı	kavim adı
32	yabgu	bir unvan
33	yalabaç	elçi (< ?)

7.2. A ve I ünlülerini gösteren ʃ , ʈ harflerinin durumu: Radloff'un yazıtları yayımlamasından beri yazıtların dilinde sekiz adet ünlünün ve dört adet ünlü işaretinin var olduğuna inanıla gelmiştir. Thomsen'in Yenisey yazıtlarında kapalı bir *e* harfinin varlığını ortaya koymasından beri de bu harfin kullanıldığı sözcükler Türkologlarca çoğunlukla *é* ile okunmaya başlanmıştır (bak. Thomsen 1913, Kormuşin 1997). Ancak yine çoğunlukça KT, BK ve T yazıtlarında bu harfin kullanılmamasından dolayı kapalı *e* ünlüsü ile olması gerektiği düşünülen sözcüklerde ʈ *I* harfi *i* ile *bir-*, *biş*, *il*, *it-*, *kiş*, *ti-*, *tigin*, *tir-*, *yiti* şeklinde okunurken ünlü harflerinin gösterilmediği durumlarda *e* ile okunmuştur (açık *e*): *ber-*, *beş*, *el*, *et-*, *yer*, *yeti* vb. Yazıtlarda geçen, kimisi ikili yazım özellikleri gösteren, yani hem *i*'li hem de ünlüsüz olarak yazılan (*bir-*, *biş*, *il*, *it-* ve *br-*, *bş*, *l*, *t-*) sözcükleri Eski Uygurca metinlerin okunuşunda bugün gelinen seviye ile kapalı *é* konusundaki bugünkü bilgilerimiz ışığında sistemli olarak *é* ile okunmalıdır. Clauson baştan beri yazıtları bu şekilde ele almış Árpád Berta da 2003'teki yayımında sistemli olarak söz konusu sözcükleri kapalı *é* ile okumuştur.³

7.3. Ünlü değerleri tartışmalı olan sözcükler: Geçmişte ünlü değerleri tartışmalı olan sözcükler bugünkü bilgilerimize göre okunmalıdır (*ançula-* → *ançola-*, *budun* → *bodun*, *kürlüg* → *körlüg*, *topla-* → *topul-*, *çogay* → *çugay*, *kutay* → *kotay* gibi). Bu konuda, farklı zamanlara ait okuyuşlar ve düzeltmeler konusunda H. User'in çalışması yararlı olacaktır. Konuyla ilgili son okuma önerilerinin, düzeltmelerin çoğunluğu burada yer alır. Bu çerçevede yeni okuyuşlara, düzeltmelere göre ikna edici okuyuşlar yeni yayınlara yansıtılmalıdır.

7.4. g ~ ɣ harfleri ve transkripsiyona yansımaları: Kül Tëgin ve Bilge Kağan yazıtlarında ʃ *g*¹ ve ʈ *g*² harflerinin özellikle 2. kişi fiil çekiminde, 2. kişi iyelik eklerinde ʃ *ɣ* yerine kullanıldıklarını görürüz. Bu durum OTG'de "**ɣ ~ g Nöbetleşmesi**" başlığı altında ele alınır ve "Geniz ünsüzü /ɣ/ söz içinde ve söz sonunda sık sık sızıcı /g/ ile nöbetleşir. Bu ses değişmesi tekil ve çoğul 2. kişi iyelik ekleri ile kişi eklerinde görülür" açıklamasına yer verilir (Tekin 2002: 70).

Tarihî ve günümüz Türk dillerinde, özellikle de Kıpçakçada bazı sözcüklerde *ɣ* yerine *g* bulunduran veya *g* üzerinden başka seslere değişen sözcüklerle karşılaşırız, ancak söz konusu değişiklik yazıtlardaki değişikliği örtüştürmek zor görünmektedir. Yazıtlardaki durum, söz konusu olan bir ses değişikliğinden, nöbetleşmesinden ziyade imlaya ilişkin bir sorundur. Yazıtlarda görülen bu imla özelliği *ɣ* ve *g* seslerinin *ɣ* ve *g* fonemlerinin ayrı birer sestenden ziyade, o dönem allophone olarak addedilmesidir. Yazıtlarda karşılaştığımız *ɣ*, boğumlanma yeri olarak *g*'ye yakın bir ses olmalı ki aynı ifade ve aynı sözcük için kimi zaman *ɣ* kimi zaman da *g* kullanılmıştır (bak. aşağıda 2. madde).

³ Runik harfli yazıtlardaki kapalı *e*'nin konumu için bak. Thomsen; Clauson, *Studies* 163-164; Tekin 2002: 47-48; Doerfer 1994, Erdal 2004: 50-52.

Burada yer verilen örneklerden bir kısmı, *tägrim ~ tärim; aqsuŋ ~ aqsum ~ aqsın; qalıŋ ~ qalım ~ qalın; qalqaŋ ~ qalqan ~ qalqa; otuŋ ~ otun; tapçaŋ ~ tapçan; yataŋ ~ yatan* örnekleri bana göre bir ölçüde konumuzun dışında kalan örneklerdir. Karahanlı belgelerinde belirli durumlarda görülen bu tür bir değişim / nöbetleşme için bak. Erdal 1984, 264-265, 273.

Yeni bir yayında hurufatın vereceği imkânlardan da yararlanılarak gerçekte *ŋ* olması gereken, ancak *g* ile yazılan harfler aşağıda yapıldığı gibi “gölgeli (shadow)” bir *ŋ* ile yazılarak her iki şekilden hem *g*'den hem de *ŋ*'den ayırt edilebilir, bu yolla okuyucu söz konusu örneklerin imlasını rahatlıkla ayırt edebilir. Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında *ŋ* yerine *g*'nin kullanıldığı söz konusu örnekler şunlardır:

KT G 6 *öltüŋ*

KT G 7 *ölsiküŋ*

KT G 7 *öltüŋ*

KT G 8 *buŋuŋ*

KT G 9 *bardıŋ*

KT G 9 *alkıntıŋ*

KT G 9 *arılıtıŋ*

KT G 9 *ertüŋ*

KT D 23 *yaŋıltıŋ*

KT D 23 *kigürtüŋ*

KT D 23 *bardıŋ*

KT D 24 *bardıŋ* (2 kez)

KT D 24 *edgüŋ*

KT D 25 *bodıuŋuŋ*

KT K 9 *ertüŋiz*

KT K 10 *ertüŋiz*

BK K 5 *öltüŋ*

BK K 5 *ölsiküŋ*

BK K 6 *öltüŋ*

BK K 7 *bardıŋ*

BK K 7 *alkıntıŋ*

BK K 7 *arıl[tıŋ]*

BK K 7 *ertüŋ*

BK K 13 *bęglęŋ[de]*⁷

BK K 13 *töröŋin*

⁷ Buradaki tamamlama kesin değil, çünkü *g* harfi diğer örneklerde ya bilinen geçmiş zamanın 2. kişi çekiminde ya da 2. kişi iyelik ekinde kullanılır ve bu ekten sonra yalnızca belirtme durumu eki gelir, bulunma/ayrılma durumu ekinin bulunduğu tek örnek burasıdır: 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰺𐰍 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰺𐰍 *bo kağanıŋda : bo bęglęŋ[de bo yerıŋde su]vıŋd[a]*.

BK K 13 *yañıltıñ*

BK K 13 *kigürtüñ*

BK K 13 *bañdıñ* (2 kez)

BK D 20 *bañdıñ*

BK D 20 *sünüküñ*

BK D 20 *kıltıñ* (2 kez)

BK D 20 *bilmeđüküñin*

7.5. Eksik ya da hatalı yazımlar: Yazıtlarda eksik ya da hatalı yazıldığı düşünülen biçimler < > işareti ile tamamlanabilir, hatalı yazımlar notlarla düzeltilebilir: D 19 *yañıl<t>ukin*⁸, T I K 7 *tuñukuk<k>a*, T I K 9 *ı<d>tım*, T I K 10 *kel<ür>ti*, böğ<ü>, 11 *aşdıñ<ız>*; KT D 13 *t²Ür²Üs²Ün²*, *törösın*: Alyılmaz 2005: 𐰽𐰺𐰽𐰾𐰏; Tekin bu kısmı BK D 11'de geçen paralel ifadedeki *[tö]rüsın* imlasına göre düzeltir (1988, s. 75, 57. açıklama).

8. Konuyla ilgili her kaynak göz önünde bulundurulmalıdır:

Yazıtlarda karşılaştığımız yer adları, kavim adları, unvanlar ve öteki konular için bilinen Batılı yayınların yanı sıra bugüne değin Türkiye'de az kullanılan araştırmalar, Kore, Japonya ve Çin'deki araştırmalar ile İran dilleri uzmanlarının çalışmaları özellikle göz önünde bulundurulmalıdır. Yeni bir yayını destekleyecek, son 20 yılda Eski Türkçe alanında yapılmış her tür yayın böylesi bir çabada dikkatle gözden geçirilmelidir.

Sözlerimi Clauson'un 1962'deki bir dipnotuyla tamamlamak isterim. Clauson, 48 yıl önceki yayınlara bakarak yazıtlarla ilgili yapılacak fazla bir işin kalmadığını, ancak bu yayınların da son yayınlar olduğunu söylemenin güç olduğunu, dolayısıyla hala yapılacak işler olduğunu belirtmiştir. Yenisey yazıtlarına gelince, 1962 itibarıyla yapılan çalışmaların doyurucu ve güvenilir olmaktan uzak olduğunu belirtir.⁹

Kısaltmalar

BK:	Bilge Kağan Yazıtı
KT:	Kül Tegin Yazıtı
Kzk.:	Kazakça
Studies:	Clauson 1962
T:	Tunyukuk Yazıtı
Tat.:	Tatarca

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz, 2005: *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay
- BERTA, Árpád, (2004): *Szavaimat Jól Halljátok*. A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged;
- CEYLAN, Emine Yılmaz, 1991: "Ana Türkçede kapalı e Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*: 151-165.
- CHAVANNES, Edouard, 1903: *Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux*. St.-Petersburg.

⁸ *yañıl<t>ukin*, karşı Berta s. 151, 1317. dipnot.

⁹ "It is very doubtful whether any of these editions can be regarded as absolutely final; there is probably not much left to be done with the Orkhon inscriptions or the manuscripts, but it is clear that the present editions of the Yenisei inscriptions are still most unsatisfactory and very little reliance can be placed upon them." *Studies* s. 68

- CLAUSON, Sir Gerard, 1962: *Turkish and Mongolian Studies*. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- _____, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- DOBROVITS, Mihály, 2004: "The first ruler of the Western Turks", *Antik Tanulmányok* 48/1-2, 111-114.
- _____, 2004: "The ten tribes of the Western Turks", *Antik Tanulmányok* 48/1-2, 101-109.
- _____, 2004: "The thirty tribes of the Turks", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 57: 257-262.
- DOERFER, Gerhard, 1994: "Zu inschrifttürkisch *ē/e*", *Ural Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, 13, 108-132.
- ERDAL, Marcel, 1984: "The Turkish Yarkand Documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 47, 2: 260-301.
- _____, 1991: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____, 2004: *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston: Brill.
- FAtlas: HEIKEL, Axel Olai - Hans Georg von GABELENTZ - Jean Gabriel DÉVÉRIA - Otto DONNER, 1892: *Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise de 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne*. Helsingfors.
- GABAIN, Annemarie von, 1941: *Die alttürkische Grammatik*. Leipzig: Porta Linguarum Orientalium: 23.
- _____, 1959: "Das Alttürkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I. Jean DENY - Kaare GRØNBECH - Helmuth SCHEEL - Zeki Velidi TOGAN (editörler), Wiesbaden, 1959: 21-45.
- _____, 1959: "Die Sprache der Codex Cumanicus", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I. Jean DENY - Kaare GRØNBECH - Helmuth SCHEEL - Zeki Velidi TOGAN (editörler), Wiesbaden, 1959: 46-73.
- GENG Shimin [耿世民], 2005: *古代突厥文碑铭研究 Gudai Tujue wen beiming yanjiu*, Beijing.
- HAMILTON, James 1977: "Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 40, No. 3: 508-521.
- _____, 1986: *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang, textes établis*, I-II, Paris.
- KORMUŞİN, İ. V., 1997: *Tyurkskie yeniseyskie epitafii. Teksti i issledovaniya*. Moskova: Nauk.
- _____, 2008: *Tyurkskie yeniseyskie epitafii, grammatika tekstologiya*. Moskova: Nauk.
- ORKUN, Hüseyin Namık, 1936, 1938, 1940: *Eski Türk Yazıtları I-III*. İstanbul: TDK.
- ÖLMEZ, Mehmet, 1995: "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (1)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5: 227-229.
- _____, 1997: "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 175-186.
- _____, 1999: "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (3)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9: 59-65.
- _____, 2008: "Altürkische Etymologien (2)", *Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Memoriam Kōgi Kudara*, editör: Peter ZIEME, Brepols: Silk Road Studies XVI, 229-236.
- ÖNER, Mustafa, 1998: *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK: Ankara.
- RADLOFF 1892-1899: *Atlas drevnostey Mongolii. Trudi Orhonskoy Ekspeditsii*. c. 1-4, St.-Petersburg.
- _____, 1894, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Erste Lieferung. Die Denkmäler von Koscho-Zaidam*. Text, Transcription und Übersetzung, St.-Petersburg: 1-83.
- _____, 1894: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Lieferung. Die Denkmäler von Koscho-Zaidam*. Glossar, Index und die Chinesischen Inschriften, übersetzt von W. P. Wassiljew. St.-Petersburg: 83-174.
- _____, 1895: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Dritte Lieferung. Verbesserungen, Zusätze und Bemerkungen zu den Denkmälern von Koscho-Zaidam, die übrigen Denkmäler 'm Flussgebiete des Jenissei*. St.-Petersburg: 175-460.
- _____, 1897: *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*. Neue Folge. Nebst einer Abhandlung von W. Barthold: Die historische Bedeutung der Altürkischen Inschriften. St.-Petersburg.

- _____, 1899: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Zweite Folge. W. Radloff, Die Inschrift des Tonjukuk. Fr. Hirth Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. W. Barthold: Die Alttürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen. St.-Petersburg.
- RYBATZKI, Volker, 1997: *Die Toñukuk-Inschrift*. Szeged.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas, 2000: *Bactrian documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents*, Oxford University.
- TAŞAĞIL, Ahmet, 1995: *Gök-Türkler*. Ankara: TTK.
- _____, 1999-2004: *Gök-Türkler II-III*. Ankara: TTK.
- _____, 2004: *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: TTK.
- TEKİN, Talât 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, The Hague: Indiana University.
- _____, 1995: *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.
- _____, 1998: *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- _____, 2002: *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi.
- TEZCAN, Semih, 1976: "Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1975-1976*, 173-181.
- _____, 1978: "Eski Türkçe buyla ve baya Sanları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1977*, 53-69.
- _____, 1996: "Über Orchon-Türkisch çugay", *Beläk Bitig, Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*, editörler: Marcel ERDAL - Semih TEZCAN, Wiesbaden: 223-231.
- THOMSEN, Vilhelm, 1896: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 5, 1-224). [*Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri, Çözölmüş Orhon Yazıtları*. Çev.: Vedat KÖKEN, Ankara, 1993: TDK, 13-240].
- _____, 1913: "Une lettre méconnue des inscriptions de l'éénissei", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30/4, (1913-1918), 1-9. (*Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilememiş Bir Harf*. Çev.: Vedat KÖKEN. Vilhelm THOMSEN: *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Ankara, 2002: TDK, 303-313).
- USER, Hatice Şirin, 2009: *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınevi, Konya.
- VASIL'EV, D. D., 1983: *Korpus tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.